

EEN KIJKJE IN DE KEUKEN VAN HET VAK LEVENSKUNDE

Alexandra Bronsveld

Voor de identiteitsontwikkeling van jongeren is het van wezenlijk belang dat er op school een plek is waar docenten met leerlingen in gesprek gaan over de kwaliteit van leven, over de zin en de betekenis van de dingen die ze doen. Niet op moraliserende wijze maar in open dialoog. Waar willen jongeren echt voor gaan en wat zijn hun diepste verlangens? Op het Luzac Lyceum, een particuliere school voor voortgezet onderwijs, is het vak 'levenskunde' geïntroduceerd. Leerlingen worden gestimuleerd om existentiële thema's te verkennen en overzicht te creëren in de vele en soms verwarrende keuzemogelijkheden in hun leven.

1. De huidige tijdgeest

De opdracht van de huidige tijdgeest is zelfsturing en flexibiliteit. Maar hoe doe je dat? Voor goede zelfsturing is meer nodig dan alleen keuzes maken en je flexibel een weg banen door de ongekende hoeveelheid mogelijkheden die de moderne tijd biedt. Het verraderlijke aan de combinatie van zelfsturing en flexibiliteit is dat mensen enerzijds een vaste en stevige kern moet hebben van waaruit zij zichzelf kunnen sturen, maar tegelijkertijd heel wendbaar moeten zijn om van koers te kunnen veranderen en zich steeds opnieuw aan te passen. Als flexibel mens moet je kansen grijpen en kunnen omgaan met veranderingen, maar ook flexibel zijn ten aanzien van je eigen verlangens en het accepteren als je iets niet kunt. De vraag is hoe stuur je jezelf en waarheen moeten je keuzes leiden? Deze vraag verwijst naar richting geven aan je leven, identiteitsvorming, betekenis geven aan de wereld om je heen. Om dit te kunnen doen hebben mensen vaardigheden en bekwaamheden nodig. Ze moeten overzicht kunnen creëren in de veelheid aan mogelijkheden, kunnen netwerken en hun verlangens kunnen onderscheiden, ordenen, matigen en naleven.

In het vak levenskunde worden jongeren uitgedaagd om deze vaardigheden en bekwaamheden te ontwikkelen. Het is interessant om te kijken hoe dit vak hen ondersteunt in de ontwikkeling van hun sturingsmogelijkheden, hoe zij leren flexibel en wendbaar te kunnen zijn conform de tijdgeest en hoe levenskunde zich richt op identiteitsontwikkeling van jongeren. Wat vinden jongeren zelf van dit vak en wat leren ze er? Dit zijn de vragen die ik mijzelf stelde in mijn afstudeeronderzoek aan de Universiteit voor Humanistiek. Om een antwoord te krijgen interviewde ik twaalf leerlingen en twee docenten van het Luzac Lyceum, waar het vak levenskunde gedoceerd wordt. Daarnaast heb ik verschillende documenten bestudeerd, zoals schriften van leerlingen en notulen van vergaderingen en heb ik een enquête gehouden.

Eerst zal ik iets zeggen over de opbouw van het vak. Vervolgens ga ik dieper in op de ervaringen van leerlingen en docenten en bespreek ik enkele voorwaarden die betrekking hebben op de kwaliteit van de onderwijsleeromgeving.

1.1. *De opbouw van het vak*

Levenskunde is een bundeling van een uur drama, een uur kunst of muziek, en een uur levenskunde per week. In mijn onderzoek richtte ik me voornamelijk op het uur waarin allerlei thema's besproken worden. Voor het gemak noem ik dit uur 'levenskunde' hoewel het dus eigenlijk gaat om een bundeling van dit uur met de creatieve vakken. De opzet van het vak gaat uit van een samenwerking tussen de verschillende disciplines. Het is de bedoeling dat de thema's die bij levenskunde behandeld worden terugkomen bij de creatieve vakken.

Een aantal vaste basisthema's vormen het raamwerk voor een schooljaar: IK – IK & DE ANDER – IK & DE WERELD – en IK & DE TOEKOMST. In het eerste basisthema staat het jezelf leren kennen centraal. Bij dit basisthema gaat het om vragen als: wie ben ik? Waar sta ik voor? Wie bewonder ik? Bij IK & DE ANDER gaat het om de relatie met de mensen om je heen; je vrienden, je ouders, mensen op school. Bij IK & DE WERELD wordt het perspectief verruimd en wordt de relatie van het individu tot de samenleving en de wereld behandeld. In dit kader passen thema's als de multiculturele samenleving, wereldreligies en democratie. Tot slot staan bij IK & DE TOEKOMST keuzes maken, toekomstdromen, wensen en plannen centraal.

De vijf hoofddoelen die men tracht te bereiken met levenskunde zijn: het vergroten van de autonomie, moreel leren denken, het leren van reflectievaardigheden, verantwoordelijkheid en het verkennen van de eigen zingeving.

1.2. *Leerlingen en Leraren aan het woord*

1.2.1. *Drie kenmerken van het vak*

Eén van mijn vragen aan leerlingen was: als je aan je ouders of een tante moet uitleggen wat levenskunde voor vak is, wat zeg je dan? Hun antwoorden zijn samen te vatten in drie kenmerken: gebruik van creatieve werkvormen, leren van elkaar en het 'vrije' karakter van het vak.

Leerlingen waarderen de afwisseling die ontstaat door het gebruik van creatieve werkvormen. *'Bij andere lessen is het zo je komt binnen, je gaat huiswerk controleren, opdrachten maken en luisteren, echt altijd hetzelfde. En bij levenskunde is het gewoon anders, je weet nooit wat je gaat doen in de les.'* In gesprekken met de leraren werd duidelijk dat deze werkvormen vooral ingezet worden om het gesprek op gang te krijgen en om het delen van levenservaringen te stimuleren. Voor discussies en gesprekken waarin er aandacht is voor de leerling als mens en het stimuleren van sociale en emotionele ontwikkeling, is het belangrijk dat de groep niet te groot is. Vijftien leerlingen wordt gezien als een goed aantal. Dit punt bemoeilijkt de integratie van het vak in het reguliere onderwijs omdat doorgaans gewerkt wordt met klassen van vijftientig leerlingen en meer.

De leerlingen leren veel van elkaar. Met elkaar in gesprek gaan staat centraal in de lessen. Leerlingen noemen: discussies, praten met elkaar over bepaalde onderwerpen en de ‘normale’ dingen van het leven, luisteren naar persoonlijke verhalen van klasgenoten, verschillende meningen horen, je eigen mening geven en iets vertellen over jezelf. Een aantal leerlingen geeft aan dat je elkaar zo beter leert kennen. Zo vindt Angelique het leuk om verhalen van klasgenoten te horen: *‘het is interessant als mensen dingen vertellen over zichzelf, bijvoorbeeld dat van Max dat hij gepest werd. Dat was ingrijpend en belangrijk om te weten. Je leert elkaar beter kennen. Ik denk nu heel anders over Max, hij is echt een lieve jongen.’* Maar het is niet vanzelfsprekend dat er veel gedeeld wordt. Janneke legt uit waarom: *‘Het is van levensbelang hoe de klas ermee omgaat. Want ik ga zeg maar niet allerlei dingen vertellen die in mijn leven zijn gebeurd en hoe ik daar tegenover stond als er naast me achter het vuistje wordt gelachen.’* Tot slot wordt levenskunde gezien als een vrij vak. Leerlingen geven aan het fijn te vinden dat je je eigen mening mag geven, dat er ruimte is voor gesprek en dat je kunt ‘uitwaaiëren’ over een onderwerp. Bas omschreef het als volgt: *‘Ik weet nog dat we een gesprek over migranten hadden bij levenskunde en toen hadden we het ook ineens over de Taliban en over homo’s en travestieten, en als je daar bij aardrijkskunde één keer zoiets zegt dan zegt de juf: ‘Nu moeten we weer aan het werk.’*

De leraren benadrukken het belang van een vak waar ruimte is voor de leerling als persoon. Bij de andere vakken staan vooral cognitieve vaardigheden centraal en moeten leerlingen van alles. Bij levenskunde is meer ruimte voor een eigen inbreng van de leerling. Leraren bestempelen dit als meerwaarde van het vak.

1.2.2. *Het werken met thema’s*

De vier genoemde basisthema’s vormen een duidelijk kader voor de inhoudelijke oriëntatie van het vak. Leerlingen doen zelf voorstellen voor thema’s die zij willen behandelen en die zijn onder te brengen in de basisthema’s, zoals dromen, hobby’s en topsport, plastische chirurgie, seks, regeringsvormen. Het bespreken van religies vormt geen vast onderdeel van deze opzet. Voor leerlingen hoeft dit ook niet. Zij zijn van mening dat dit thema geïntegreerd zou kunnen worden binnen de basisthema’s en opteren niet voor ‘een heel blok religies’. De leraren vinden het waardevol en belangrijk om standpunten van verschillende religies bij de thema’s te betrekken omdat religies voor veel mensen een belangrijke bron van zingeving vormen.

Leerlingen waarderen een thema positief als ze het idee hebben dat ze er iets nieuws van leren, bijvoorbeeld over zichzelf of als zij verdieping van een thema ervaren. De leraren benadrukken dat je moet aansluiten bij de belevingswereld van de leerling. Daarom moeten docenten de vrijheid krijgen om thema’s zelf te bepalen in samenspraak met de groep. Ideaal is als een groep zelf een thema aandraagt, maar een uitgewerkte docent-handleiding met lesactiviteiten is fijn om op terug te kunnen vallen en om ideeën op te doen. Thema’s worden niet gewaardeerd als leerlingen het gevoel hebben dat ze erg lang moeten luisteren, als de klas vervelend doet en als ze vinden dat het over vanzelfsprekende onderwerpen gaat: *‘Als ik luister dan luister ik gewoon, daar hoef ik geen les in.’*

1.2.3. Doelstellingen

Leerlingen typeren het vak levenskunde als een vrij vak waarvoor je niet veel huiswerk hoeft te maken. Maar leer je er dan wel iets? Uit de enquête, waarin ik vragen stelde zoals: Wat leer je bij levenskunde? En steek je er iets van op?, blijkt dat levenskunde niet alleen een ‘pretpakket’ is. Leerpunten die leerlingen zelf noemden zijn: zelfkennis, nadenken, beargumenteren van eigen standpunten, sociale vaardigheden, leren over normen en waarden en kennis. Bij zelfkennis gaat het om keuzes leren maken, weten wie je bent in een groep, erachter komen hoe anderen jou zien, je bewust worden van karaktereigenschappen en weten waar je goed in bent. Het tweede leerpunt wordt door Timo als volgt toegelicht: *‘Normaal eten wij gewoon ons schnitzeltje en ons visje en dat zien we op ons bord liggen en dan denken we daar verder niet bij na. Maar nu zie ik toch de andere kant van dat lekkere stukje vlees’*. Leren beargumenteren van je eigen standpunt, het derde leerpunt, is belangrijk omdat je jezelf beter leert verdedigen in discussies zodat anderen je beter begrijpen. Sociale vaardigheden maken dat je beter leert samenwerken. Leren over normen en waarden doe je vooral met elkaar en door je te verdiepen in andere culturen en tot slot vergaar je bij levenskunde ook kennis over bijvoorbeeld de multiculturele samenleving, globalisering en verschillende filosofen.

In de leerpunten van leerlingen zien we vooral de doelstellingen autonomie, moraliteit en reflectie terug die ik eerder noemde in dit artikel. De twee overige doelstellingen: verantwoordelijkheid en zingeving komen in de data op andere wijze naar voren. Verantwoordelijkheid is terug te zien in gedrag. Leerlingen die bijvoorbeeld gepest worden en daarover willen praten met de klas nemen verantwoordelijkheid. De vraag is echter of deze leerlingen meer verantwoordelijkheid zijn gaan nemen door het vak levenskunde of dat ze deze eigenschap al van nature bezaten? De doelstelling zingeving overkoepelt de leerpunten die leerlingen noemen. Als leerlingen bezig zijn met zichzelf te leren kennen, dieper nadenken over onderwerpen en proberen hun eigen standpunt te beargumenteren dan spelen hier processen van zingeving.

Leerlingen verhouden zich tot de kaders die tijdens de les aan bod komen en verwerken deze kaders in hun eigen visie.

De leraren zijn van mening dat leerlingen vooral vaardigheden en omgangsvormen leren. Het is moeilijk te zeggen of zij na drie of vier jaar uitgroeien tot verantwoordelijke, reflexieve en morele autonome individuen die hun eigen leven zinvol inrichten. Wil je echt een houding cultiveren bij leerlingen dan moet je daar niet pas op de middelbare school mee beginnen.

1.2.4. Kanttekeningen

Een kanttekening die geplaatst moet worden is dat de door leerlingen genoemde leerpunten sterk persoonsgebonden zijn. De ene leerling leert vooral iets over zichzelf, een andere leert sociale vaardigheden. Daarnaast leggen docenten eigen accenten waardoor de leerdoelen die genoemd worden per klas uiteen lopen. Het toetsen van de doelstelling blijkt in de praktijk moeilijk te zijn. Leraren geven aan dat het lastig is om te bepalen wat leerlingen nu werkelijk van het vak opsteken. De competenties die geformuleerd

zijn voor levenskunde zijn niet per periode te toetsen. Neem bijvoorbeeld de competentie: ‘De leerlingen kunnen de effecten van interpersoonlijke interactie op individueel gedrag vaststellen.’ Deze competentie is niet na tien weken af te vinken. Daarnaast zijn er geen criteria die vastleggen hoe je kunt zien of een leerling de effecten van interpersoonlijke interactie op individueel gedrag kan vaststellen. Er is daarom besloten om het toetsen van competenties te vereenvoudigen en leerlingen te scoren op: houding, reflectievaardigheden, gespreksvaardigheden en presentatie. Maar ook hier kunnen volgens de leraren vraagtekens bij gezet worden. Leerlingen kunnen namelijk goed toneelspelen en daarnaast zijn extremen (niet luisteren of juist heel goed luisteren) goed zichtbaar maar alles wat er tussen zit is moeilijk af te vinken. Over het toetsen van vaardigheden bestaat nog onduidelijkheid en verdeeldheid. De leraren die ik gesproken heb zijn van mening dat de beoordeling van leerlingen moet bestaan uit feedback op de inzet tijdens de les en de reflectieverslagen.

Tot slot nog iets over de betrokkenheid van leerlingen bij het vak. Veel leerlingen zeggen dat levenskunde niet moeilijk is en niet zwaar. Het is zogezegd een relaxed vak. Deze relaxte houding is ook terug zien in het eigen werk in de schriften. Veel schriften zijn een rommeltje. Een enkele keer wordt een opdracht echt uitgewerkt. Dat ligt vooral aan de leerling zelf. De schriften laten niet veel diepgang zien. Toch zien leraren dat er wel degelijk gewerkt wordt tijdens de les in discussies en klassengesprekken en daarnaast kunnen leerlingen, ongeacht of ze het vak wel of niet leuk vinden, allemaal iets noemen wat ze geleerd hebben van het vak levenskunde.

1.3. Voorwaarden met betrekking tot de kwaliteit van de onderwijsleeromgeving

Een aantal voorwaarden is van belang om de kwaliteit van het levenskunde onderwijs te waarborgen. *Allereerst* is een goede sfeer in de klas van essentieel belang. Om open met elkaar te kunnen praten over levensthema's moeten leerlingen elkaar vertrouwen en zich veilig voelen in de groep. Om veiligheid te waarborgen moet je als leraar sensitief zijn voor groepsprocessen en over vaardigheden beschikken die de groepsdynamiek kunnen sturen. Daarnaast moet je dat wat je van leerlingen verlangt ook zelf uitdragen: oprechtheid, openheid, inzet, betrokkenheid, et cetera. De leraar levenskunde is dan ook vaak meer een trainer dan een leraar. Maar de docent kan het niet alleen. Het vak vereist van leerlingen dat ze over basale sociale vaardigheden beschikken zoals naar elkaar kunnen luisteren en respect hebben voor andermans mening. Het vak valt of staat bij deze basis. In klassen waar leerlingen niet bereid zijn om naar elkaar te luisteren is diepgang niet mogelijk. In klassen waar het onrustig en onveilig is wordt er slechter gewerkt dan in klassen waar leerlingen naar elkaar luisteren en meer betrokken zijn op elkaar. Middelen om de sfeer te bevorderen zijn: in de brugklassen extra aandacht besteden aan communicatievaardigheden en -regels zodat er een stevige basis wordt gelegd voor de daaropvolgende jaren. Overtreders van gedragscodes meteen aanpakken door dit gedrag te benoemen en aan te geven hoe het wel moet en tot slot het houden van een time out waarin het groepsproces van dat moment besproken wordt.

De tweede voorwaarde heeft betrekking op de organisatie van het vak en de ondersteuning van leraren door de school. Het vak levenskunde vraagt om een blijvende doordening waarin steeds opnieuw gezocht moet worden naar verbindingen tussen de creatie-

ve vakken en samenhang in de opzet van de thema's en in de vertaling van deze thema's naar lessen. Dit vereist samenwerking van docenten onderling. De praktijk laat zien dat samenwerking geen vanzelfsprekendheid is. Wil je als school een dialogische ontwikkeling van het vak stimuleren dan zul je daar een klimaat voor moeten scheppen. Wanneer leraren de ruimte gegeven wordt om ervaringen uit te wisselen en didactiek en methodiek te doordenken komt het ontwikkelen van het vak minder op de schouders van individuele leraren terecht. Het geven van levenskunde vraagt namelijk veel van hen. Er gaat veel tijd zitten in de voorbereiding van de lessen en door het open karakter van de lessen krijg je al snel de rol van vertrouwenspersoon. Je krijgt er automatisch een taak bij: het voeren van gesprekken met leerlingen over existentiële vragen en het signaleren van ontwikkelingen die je door kan geven aan de schoolleiding. In de huidige opzet van het vak vallen deze taken buiten het rooster van docenten. Een uitgewerkte docentenhandleiding en een internetverbinding in het klaslokaal kunnen leraren ondersteunen. Intervisie en bijscholingscursussen ter inspiratie zijn plekken waar het dialogische karakter vorm kan krijgen. Dit vraagt van scholen dat ze bereid zijn te investeren in hun leraren.

De genoemde voorwaarden zijn in principe wenselijk voor elk vak. Voor het slagen van een vak als levenskunde zijn ze echter essentieel. Wanneer de sfeer in de klas tijdens Duits of wiskunde niet optimaal is kan de leraar altijd terugvallen op de methode. Bij deze vakken gaat het primair om het verkrijgen van kennis. Bij levenskunde gaat het in de eerst plaats om het leren van elkaar en het verdiepen van thema's. Als de groep geen zin heeft of dwars ligt is verdieping niet mogelijk en stopt de les op het niveau van orde houden en het leren van basale vaardigheden.

2. Tot slot

Het vak levenskunde biedt ruimte voor het verkennen van levensthema's op een manier waar in het huidige onderwijs nauwelijks ruimte voor is omdat moet worden voldaan aan allerlei andere meetbare eisen en doelstellingen. De huidige tijdgeest eist van jongeren zelfsturing en flexibiliteit. Dit zijn vaardigheden die niet evident zijn en geleerd moeten worden. Jongeren kunnen ondersteuning gebruiken bij het leren van deze vaardigheden en het zoeken naar zin. Een vak als levenskunde kan helpen bij het verkennen van existentiële thema's en het creëren van overzicht in de vele keuzemogelijkheden zodat jongeren enige grip op het leven krijgen.

Jongeren willen heel veel, maar wat ze willen lijkt voor een groot deel gestuurd te worden door de markt. Morele educatie is gericht op het onderzoeken van die verlangens en het leren begrijpen van de eigen verlangens en gesitueerdheid. Het gaat niet alleen om wat jij wilt maar ook om wie jij bent als vriend, als zoon of dochter, als burger. Zelfsturing is daarmee ook gericht op het ontdekken van de eigen gesitueerdheid en de complexiteit daarvan.

Vaak verbaas ik me over krantenkoppen als 'de overheid investeert 12 miljoen in onderwijs tegen radicalisering van moslimjongeren' en 'empathie cursus voor jongeren in jeugdgevangenis'. Normen en waarden staan hoog op de politieke agenda, maar het lijkt erop dat jongeren eerst moet radicaliseren of crimineel moet worden voor ze daadwerkelijk ondersteuning krijgen bij hun persoonlijke ontwikkeling. Ik schets het zwartwit

om aan te geven dat het ondersteunen van jongeren bij hun identiteitsontwikkeling nog geen gemeengoed is. Zo krijgen leraren humanistisch vormingsonderwijs op de basisschool nog steeds geen fatsoenlijk salaris. Daarnaast vind ik het idee dat alleen moslimjongeren kunnen radicaliseren een misvatting. Er zijn genoeg voorbeelden van autochotone jongeren die er extreme ideeën op na houden.

Waarom zouden scholen niet alle jongeren ondersteunen bij hun identiteitsontwikkeling? In een vak als levenskunde staat de jongere centraal en kan er vakoverstijgend gewerkt worden. Levenskunde is gericht op het sociale, het existentiële, identiteitsontwikkeling en het levensbeschouwelijke en stelt vragen als: Wat betekent het nou voor jou om een democratisch burger te zijn? Hoe merk jij dat? En hoe zou dat zijn als dat niet zo is? Hoe leven mensen in landen met een andere regeringsvorm? Hoe is dat? Wat voor moraal speelt daar?

Voor de identiteitsontwikkeling van jongeren is het van wezenlijk belang dat er op school een plek is waar docenten met leerlingen in gesprek gaan over de kwaliteit van leven, over de zin en de betekenis van de dingen die ze doen. Niet op moraliserende wijze maar in open dialoog. Waar willen jongeren echt voor gaan en wat zijn hun diepste verlangens? Morele educatie kan jongeren ondersteunen bij het ontwikkelen van zelfverantwoordelijkheid waardoor ze samen met anderen het leven vorm kunnen geven.

Alexandra Bronsveld is in maart 2008 afgestudeerd aan de Universiteit voor Humanistiek en momenteel werkzaam als onderwijskundig medewerker bij de stichting Humanistisch Vormings Onderwijs (HVO). Daarvoor werkte ze een jaar als docent levenskunde op het Luzac Lyceum in Hilversum, een particuliere middelbare school voor de onderbouw (vmbo-t, havo en vwo). Alle personen die in dit artikel voorkomen zijn geanonimiseerd.